

Юрій ЩУР

*кандидат історичних наук
старший викладач кафедри новітньої історії України
Запорізького національного університету
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7480-4245>
e-mail: shchur@znu.edu.ua*

СПЕЦІАЛЬНІ ЗАХОДИ ОРГАНІВ МДБ–КДБ ПРОТИ ЧЛЕНІВ ОУН НА ЗАПОРІЖЖІ В 1950–1958 РОКАХ

Вперше висвітлено спеціальні заходи, які здійснювали радянські органи державної безпеки у хронологічному проміжку 1950–1958 рр. для розшуку членів ОУН, які діяли на території Запорізької обл. під час німецької окупації. Проаналізовано окремі справи-формуляри й агентурні розробки, об'єктами яких були члени ОУН або ж особи, запідозрені в належності до підпілля. Визначено, що члени ОУН, які діяли на території області в 1941–1944 рр. й unikнули радянських репресій, цікавили МДБ–КДБ як потенційні агенти, інкорпоровані до українського націоналістичного середовища на еміграції у країнах Заходу. З'ясовано, що, розробляючи учасників націоналістичного підпілля, співробітники органів держбезпеки часто не орієнтувалися у їхній належності до організацій, якими керували Андрій Мельник і Степан Бандера, – ця обставина вносила значну плутанину в розроблення та організацію оперативних й інших заходів, що були реакцією на директиви вищого керівництва. Визначено, що учасники похідних груп ОУН – організатори націоналістичного підпілля на Запоріжжі в роки німецької окупації – розроблялися дещо відокремлено від місцевих оунівців, незважаючи на те, що їхня діяльність тісно перепліталася.

Встановлено, що окрема увага співробітників держбезпеки у другій половині 1950-х років була прикута до тих оунівців, які поверталися на територію Запоріжжя й області після відбуття присуду або зменшення терміну ув'язнення. Зазначено, що активність деякого з них, а також неприхована антирадянська позиція давали підстави співробітникам КДБ уважати їх потенційними організаторами нової мережі осередків ОУН. Відповідно, незважаючи на 15-річну віддаленість від основних судових процесів над членам ОУН у Запорізькій обл., останні становили оперативний інтерес для спецслужб і надалі.

Ключові слова: агентурна справа, Бердянськ, Запоріжжя, Запорізька обл., КДБ, МДБ, Мелітополь, ОУН, справа-формуляр.

Історія українського націоналістичного руху на Наддніпрянщині на сьогодні вже має свого дослідника. Поряд із комплексними все частіше з'являються праці, присвячені саме регіональним аспектам діяльності Організації українських націоналістів (ОУН) та Української повстанської армії (УПА). Серед тих областей, які вже мають цілісну картину історії боротьби за незалежність України в 1940–1950-х роках, можна

назвати Сумську (Геннадій Іванущенко)¹, Донецьку (Олександр Добровольський)², Житомирську (Вікторія Жилюк)³, Дніпропетровську (Дмитро Куделя, Павло Хобот, Роман Шляхтич)⁴ тощо. Запорізька не виняток. За майже 20 років досліджень я опублікував значну кількість досліджень і матеріалів з історії ОУН на Запоріжжі та боротьбу з нею радянських органів державної безпеки⁵. Водночас недостатньо вивченими залишаються спеціальні заходи спецслужб проти членів націоналістичного підпілля, створеного за участі представників похідних груп ОУН у роки німецької окупації. Особливо це стосується 1950-х років, коли вже саме підпілля було «зачищене» й у розробці залишалися окремі члени ОУН, а також ті, хто повернувся з ув'язнення.

Мета статті – висвітлити основні агентурно-оперативні й інші спеціальні заходи радянських органів державної безпеки, спрямовані на виявлення та ліквідацію осередків ОУН, створених на території сучасної Запорізької обл. під час німецької окупації, які здійснювалися у 1950–1958 рр.

Джерельною базою дослідження стали розсекречені документи радянських органів державної безпеки, які зберігаються у Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ) у Києві.

Інформація про агентурно-оперативну діяльність органів держбезпеки з виявлення та ліквідації осередків ОУН на території Запорізької обл. частково відображена в документі під назвою «Паспорт-характеристика Запорізької області Української Радянської Соціалістичної Республіки, станом на 1-ше серпня 1950 року». Тут зазначено, що з жовтня 1943 р. по 1950 р. за результатами такої роботи вдалося ліквідувати більшість осередків націоналістичного підпілля, створених під час німецької окупації. Зокрема йшлося про організації у Запоріжжі, Верхній Хортиці, Комишуваському, Михайлівському, Великобілозерському та Василівському р-нах.

¹ ОУН–УПА на Сумщині. Київ: Українська видавнича спілка ім. Юрія Липи, 2006. Т. 1 / упоряд. Г. М. Іванущенко. 156 с.; ОУН–УПА на Сумщині. Т. 2 / авт.-упоряд. Г. М. Іванущенко. Суми, 2009. 230 с.

² ОУН на Донеччині: збірник документів та матеріалів. Донецьк: Східноукраїнський дослідницький центр «Спадщина», 2013. Т. 1 / упоряд. О. Б. Добровольський. 358 с.; Від УНР до ОУН: український рух на Донеччині 1917–1959 років. Львів: Левада, 2020. Т. 2 / упоряд. О. Б. Добровольський. 392 с.

³ Жилюк В. М. Діяльність ОУН та УПА на Житомирщині у 1941–1955 рр.: монографія Рівне: Волинські обереги, 2008. 308 с.

⁴ Куделя Д. Дніпропетровці в Українській Повстанській Армії. *Діяльність Організації Українських Націоналістів на Сході України*: зб. статей / упоряд. П. Хобот. Дніпропетровськ: Східноукраїнський дослідницький центр «Спадщина», 2010. С. 37–49; Шляхтич Р. Боротьба радянських спецслужб з українським визвольним рухом у Дніпропетровській області протягом 1939 – середина 1950-х років. *Трагічне минуле: документи свідчать*: збірник документів: у 5-ти т. Дніпро: Вид-во «Моноліт», 2018. Т. 2: Радянські репресії проти націоналістичного підпілля Дніпропетровщини (1939 – середина 50-х років ХХ ст.) / уклад.: Р. П. Шляхтич, Є. І. Бородин, В. В. Іваненко, Л. Л. Прокопенко. С. 25–41.

⁵ Щур Ю. ОУН на території Запорізької області. 1940–1945. Документи і матеріали. Торонто; Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2018. 648 с. (Літопис УПА. Серія «Бібліотека»; т. 14); Боротьба радянських органів державної безпеки з українським націоналістичним рухом на Запоріжжі (друга половина 1945–1949 роки). Збірник документів / упоряд. Ю. Щур. Торонто; Львів, 2019. 320 с. (Літопис УПА. Серія «Бібліотека»; т. 15).

Всього на той час, за даними «Паспорта-характеристики», викрито й ліквідовано 13 організацій і заарештовано 188 осіб, запідозрених у належності до націоналістичного підпілля. У новій частині Запоріжжя за справою «Самостійники» був заарештований агент СД «Луговий», який за завданням німецьких спецслужб розробляв організацію, котру очолював Гнат Гребенюк. Продовжив цю роботу він і на радянські спецслужби. Згадано й розробку молодіжної організації «Козаки» в Мелітополі, за результатами якої заарештовано 5 осіб із 29-ти виявлених⁶.

Звітуючи про агентурно-оперативну діяльність за березень–квітень 1950 р., керівництво Управління Міністерства державної безпеки (УМДБ) Запорізької обл. зауважило, що основним контингентом розробок були переселенці із західних земель України. Щодо діяльності ОУН під час німецької окупації на увагу заслуговувала справа-формуляр № 5945 «Плазун» (рос. «Пресмыкающийся»), заведена на жителя Мелітополя Федора Шейко. Під час німецької окупації він був серед організаторів роботи торговельного відділу міськуправи, а потім викупив комісійний магазин й утримував його до повернення радянської влади. Крім того, підтримував зв'язок з одним із лідерів місцевого націоналістичного підпілля, членом окружного проводу Іларіоном Курилом-Кримчаком. Щобільше, саме з останнім він виїхав із Мелітополя й опинився у Західній Європі. Зважаючи на такі обставини, була підозра, що Ф. Шейко під час окупації належав до підпілля ОУН. Його розробку здійснював агент «Кооператор». Одночасно підбиралися кандидати для агентурнення з найближчого оточення об'єкта⁷.

Також документ містив досить цікавий додаток – скорочене оперативне зведення «про українсько-фашистські формування та результати боротьби з ними по Запорізькій області». Згідно з цим, на 1 травня 1950 р. у роботі перебувало 87 справ-формулярів, 44 попередні агентурні розробки й агентурно-розшукова справа. У «підпорядкуванні» оперативних співробітників перебувало 37 агентів, 83 інформатори та 6 явочних квартир⁸.

Зокрема, 19 вересня 1952 р. з'явилася довідка про діяльність українських націоналістів на території Запорізької обл. за підписом начальника відділення 2-Н УМДБ Запорізької обл. майора Моїсєєва. Автори цього документа зазначали, що на підставі агентурних і слідчих матеріалів вдалося узагальнити картину діяльності ОУН у регіоні. Зокрема, вони встановили, що восени 1941 р. до Запоріжжя прибуло 11 членів похідної групи, які за фахом переважно були вчителями, агрономами й інженерами. Створений обласний провід ОУН, за цими даними, очолив Василь Ясенко (насправді, мова про Василя Пастушенка («Кальбу»)). Також було відомо про окружні проводи в Мелітополі й Осипенко (Бердянську) на чолі з Михайлом Вінтонівим та Василем Федисівим відповідно.

Інші осередки ОУН, на думку співробітників органів держбезпеки, не входили до складу окружних проводів і діяли самостійно, зокрема й через недостатньо розвинену структуру. До таких віднесені Михайлівський (Іван Гребенюк), Велико-Токмацький (Павло Соломко), Чернігівський (Петро Корж), Оріхівський (Іван Коба) р-ни. Крім того, діяли осередки в деяких селах, які не об'єднувалися з іншими структурними ланками.

⁶ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 13. Спр. 459. Т. 2. Арк. 13–15.

⁷ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 48 (1953). Спр. 12. Арк. 34–35.

⁸ Там само. Арк. 46.

Аналіз архівно-слідчих справ на керівників та учасників цих ланок свідчить, що далеко не всі мали зв'язки з ОУН або й взагалі не належали до націоналістичного руху.

Детальніше описано структуру та керівний склад Мелітопольського окружного проводу. Це пояснюється тим, що в 1944 р. на території Польщі вдалося заарештувати члена південної похідної групи Івана Молодія («Сошенка»). У 1948 р. він був вирахований у радянському таборі саме як один з організаторів мелітопольського підпілля і його допитували в межах «старих» агентурних і слідчих справ. Під час допитів 1948 р. І. Молодій свідомо розповідав не всю відому йому інформацію й інколи спотворював персональні дані учасників націоналістичного руху та керівників місцевих осередків ОУН. Яскраво це виявляється при ознайомленні з його спогадами, опублікованими 1997 р. у Варшаві.

У довідці також наведено дані, що з вересня 1943 р. по вересень 1952 р. на території області за рахунок агентурно-оперативних і слідчих заходів було заарештовано 163 активних учасників підпілля ОУН. Ще 13 перебувало в розшуку. Цікаво, що у паспорті-характеристиці Запорізької обл. 1950 р. наведено більшу цифру – 188 осіб.

Зasadничою помилкою авторів цієї довідки стало зведення до спільного знаменника діяльності ОУН під час окупації із молодіжною організацією «Група українських підпільників», яка діяла в 1947–1949 рр. і не мала жодного стосунку до ОУН, а також із учасниками націоналістичного руху, котрі потрапили на територію Запорізької обл. уже після війни як переселенці із західноукраїнських земель. Таке ігнорування особливостей українського націоналістичного руху на різних етапах розвитку часто призводило до плутанини й не сприяло агентурно-оперативній роботі. Як приклад можна привести ситуацію, коли членів ОУН, якою керував С. Бандера, брали в розробку як представників організації А. Мельника тощо.

Водночас у довідці наведено й окремі зауваження щодо діяльності саме осередків ОУН періоду німецької окупації. Зазначено, що основним недоліком була відсутність роботи по родичах і близьких зв'язках осіб, заарештованих як членів ОУН, або ж тих, які перебували в розшуку. Вважаючи, що є нагальна потреба в активізації роботи саме у напрямі періоду окупації, керівництво відділення 2-Н УМДБ Запорізької обл. пропонувало провести такі заходи:

1. Переглянути архівні агентурні та слідчі справи по організованому націоналістичному підпіл्लю для виявлення родинних і ділових зв'язків заарештованих, утримувачів конспіративних квартир підпілля ОУН, які з різних причин уникнули арешту. Потім передбачалося здійснювати їхню різносторонню перевірку із залученням агентури. Поглиблено розробляти за умови виявлення конкретних фактів на ту чи ту особу.

2. Виконання поставленого завдання мало сприяти розумінню того, чи визначені особи не здійснюють у конкретний час націоналістичної діяльності або підтримують зв'язки із членами ОУН, які виїхали за межі регіону (або з керівниками збройного підпілля на Західній Україні), та чи не налагоджують організаційних зв'язків із тими націоналістами, які прибули в Запорізьку обл. у процесі переселення⁹.

Реакцією на цей документ були зауваження і пропозиції 2-го Головного управління МДБ СРСР, датовані 11 листопада 1952 р. Тут також наголошено на недостатній розробці членів ОУН, які проводили діяльність під час німецької окупації, та потреби

⁹ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2157. Арк. 202–205.

активізації агентурно-оперативної діяльності. Однак основна увага була приділена саме роботі по учасниках націоналістичного руху, які потрапили на територію Запорізької обл. уже після 1944 р.¹⁰

Тим не менш, наступна інформація про розробку учасника підпілля ОУН періоду німецької окупації з'явилася лише наприкінці 1953 р. у довідці про агентурно-оперативну роботу по лінії боротьби з націоналістичним підпіллям на території Запорізької обл. Ішлося про справу-формуляр на Івана Борисенка, який мешкав у Мелітополі. Під час німецької окупації працював у місцевому театрі, був знайомий з одним із керівників мелітопольського підпілля Миколою Сливкою («Буревієм») тощо. Заарештований разом з іншими членами ОУН і з грудня 1943 р. по травень 1944 р. перебував під слідством. Однак за недоведеністю провини звільнений, але взятий в агентурну розробку.

У подальшому агентура доповідала про відновлення ним націоналістичної діяльності. Зокрема, агентові «Око» (вів розробку до 1948 р.) І. Борисенко розповідав про свою належність до ОУН і що йому вдалося дотриматися «Декалогу» та ввести в оману співробітників органів держбезпеки. На початку 1948 р. до розробки залучений агент «Твердовський» (перукар Костянтин Коваль), який надавав свідчення про антирадянські настрої Борисенка й упродовж 1951–1952 рр. Через те, що об'єкт розробки все більше усамітнювався, до Мелітополя у рейд направили агента Управління Міністерства внутрішніх справ (УМВС) «Вознесенську», сестру одного з керівників підпілля на Мелітопольщині Іларіона Курила-Кримчака. Можливо, що йшлося про Клавдію Проходу (Курило), яка за даними 1945 р. була агенткою транспортного відділу Народного комісаріату внутрішніх справ (НКВС). Зустрічі агентки з об'єктом розробки розпочалися 1953 р. й за їх результатами було прийнято рішення перевести «Вознесенську» до Мелітополя на проживання з метою розробки не лише Борисенка, а й загалом залишків Мелітопольського окружного проводу ОУН періоду німецької окупації¹¹.

Так, 8 лютого 1954 р. затверджено план оперативно-чекістських заходів УМВС Запорізької обл. із виконання постанови Президії Центрального комітету Комуністичної партії України (ЦК КПУ) від 31 грудня 1953 р. «Про ліквідацію залишків українських буржуазних націоналістів», розрахований на лютий–травень. У цьому документі окреме місце відведено розробкам учасників підпілля ОУН періоду німецької окупації, однак співробітники МВС помилково їх зараховували до організації, якою керував А. Мельник. Це призводило до плутанини у формулюванні завдань для оперативних співробітників, які мали вкотре переглянути агентурні та слідчі справи з метою пошуку інформації. Очевидно, що відшукувати дані про мельниківців серед розробок і протоколів допитів бандерівців було досить важко, особливо якщо врахувати, що першим не вдалося створити на території області жодного осередку. Серед прізвищ тих членів ОУН, за якими треба було активізувати розшукові й агентурні справи, фігурували М. Сливка, І. Борисенко й ін.¹²

Улітку 1954 р. актуалізувалися розробки, пов'язані саме із членами похідних груп ОУН, причетними до створення мережі підпілля у Запорізькій обл. під час німець-

¹⁰ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2153. Арк. 23–31.

¹¹ Там само. Арк. 323–325.

¹² Там само. Спр. 2359. Арк. 39–42.

кої окупації. У доповідній записці щодо агентурно-оперативної роботи Управління Комітету державної безпеки (УКДБ) по Запорізькій обл. і боротьби з ОУН на 25 липня повідомлялося, що перегляд справ на заарештованих націоналістів таки був результативним і співробітникам держбезпеки вдалося з'ясувати адресу першої конспіративної квартири оунівців у Запоріжжі. Мовилося про будинок № 5 по вул. Інженерній, який належав Пелагеї Бідник (Котовій). Зіставлення матеріалів агентурних справ зі свідченнями І. Молодія 1948 р. дали підстави співробітникам КДБ схарактеризувати це помешкання як перший осідок обласного проводу ОУН. Відповідно до важливості об'єкта співробітники КДБ здійснювали такі заходи:

1. Встановлювали осіб, які підтримували зв'язки із членами ОУН, що проживали за цією адресою, та місце їх перебування на той час.

2. Окремо вивчали ступінь обізнаності щодо діяльності оунівців господарки помешкання П. Бідник (Котової). Відповідно до зібраної інформації мало бути прийняте рішення або про її активну розробку, або ж про вербування.

3. Надіслано запит на ім'я керівництва особливого табору № 3, де відбував свій термін І. Молодій. Останнього мали додатково допитати, акцентувавши увагу на постанях керівника обласного проводу «Ясенка» та його заступника Івана Кліма, які за описовими даними були схожі на мешканців будинку по вул. Інженерній¹³.

Більш конкретна інформація про розробку членів ОУН, які проживали від жовтня 1941 р. до лютого 1942 р. по вул. Інженерній, 5, була підготовлена 24 листопада 1954 р. У спеціальній довідці зазначалося, що агентурні дані про цей будинок уперше отримано ще у грудні 1943 р. розвідвідділом 127-го прикордонного полку НКВС й передані до УНКДБ по Запорізькій обл. Серед тих місцевих жителів, які підтримували зв'язки із прибулими членами ОУН, тоді згадані Степан Дедушенко та його донька Тамара, Іван Олійник, Євдокія Костюченко, Олександр Мироненко, Марія Страусова та Надія Белошистая (Железна). Останні дві УНКДБ заарештувало у 1944 р., і завдяки їхнім свідченням та агентурним даним співробітникам держбезпеки вдалося встановити особи членів ОУН, які перебували за вказаною адресою: Клим Радник, Василь, Терентій, Юрко, Іван, Орест й Івась. Окрім того, згадано Тараса, який одного разу приїхав на цю квартиру й проводив нараду, що давало повід вважати його представником вищого керівництва.

Щодо місцевих жителів співробітникам УКДБ вдалося встановити, що вони здебільша перебували за межами регіону. І. Олійник (керівник підпілля на Вільнянщині) був у розшуку, С. Дедушенко помер 1945 р., Т. Дедушенко з 1942 р. перебувала в Німеччині, Є. Костюченко одружилася з оунівцем В. Шальком і вони виїхали в напрямку Західної України (можливо, навіть у Європу), молодший лейтенант О. Мироненко виїхав у тому ж напрямку. М. Старусова була засуджена до 3 років таборів і після відбуття присуду повернулася до Запоріжжя.

Відповідно, зібрана інформація давала новий поштовх до розшуку організаторів ОУН і керівників підпілля періоду німецької окупації. На кінець листопада 1954 р. передбачалося здійснити такі заходи:

1. Встановити родинні та близькі зв'язки Є. Костюченко та О. Мироненка й інших із метою розшуку і розробки останніх.

¹³ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2359. Арк. 208–209.

2. Продовжувати оперативну діяльність проти Н. Білошистої (Железної), М. Страусової та П. Бідник (Котової). Перш за все їх розглядали як джерело інформації про організаторів ОУН. Надалі стало можливим вербування до агентурної мережі.

3. Беручи до уваги, що деякі члени похідної групи ОУН під час окупації працювали на біржі праці та в міській управі, до роботи залучалася агентура, яка також працювала у цих установах й могла знати їх особисто. Крім того, робилися спроби з'ясувати адреси, за якими проживали оунівці, прибулі із Західної України¹⁴.

У доповідній записці про агентурно-оперативну діяльність у грудні 1954 р. – січні 1955 р. надано інформацію про нові результати роботи органів держбезпеки. Зокрема, їм вдалося з'ясувати біографічні дані І. Олійника та його роль в організації націоналістичного підпілля на території Червоноармійського (Вільнянського) р-ну і припустити, що він разом із дружиною перебували в межах СРСР. Насправді, І. Олійник під час війни зміг виїхати на Захід, а в післявоєнні роки проживав у Канаді. У 1987 р. опублікував спогади про одну з нарад, яка відбулася восени 1941 р. по вул. Інженерній, 5¹⁵.

Утім, О. Мироненко був встановлений у Запоріжжі, де працював контролером відділу технічного контролю Дніпровського електродного заводу. В автобіографічних довідках ретельно уникав подробиць життя в умовах окупації, і співробітники держбезпеки підозрювали його в належності не лише до ОУН, а й до німецької контррозвідки.

Врешті, Н. Белошиста (Железна) на той час проживала у м. Норильськ Красноярського краю. Вперше була заарештована відразу після повернення до Запоріжжя радянських військ. Заагентурена для розробки членів похідної групи ОУН, однак від співпраці з оперативниками, зрештою, відмовилася й була засуджена до 3 років таборів.

Як агентка під псевдонімом «Скорик» у січні 1955 р. була завербована інша відвідувачка помешкання по вул. Інженерній, 5, – М. Страусова (Доданова). Від неї одержано інформацію про ще одну особу, яка підтримувала зв'язки з Є. Костюченко та В. Шалько й разом із ними відвідувала помешкання по Інженерній. Ішлося про вчительку молодших класів зі с. Нове Запоріжжя Запорізького р-ну Катерину Філь.

Крім того, співробітникам КДБ вдалося розібратися з інформацією щодо постаті Олександра Вашука, якого вважали однією з головних фігур в ОУН на початку окупації німцями Запоріжжя. До німецько-радянської війни він працював викладачем у Запорізькому машинобудівному інституті й був одним із перших, хто долучився до діяльності оунівців. Однак із 1932 р. О. Вашук став агентом ДПУ–НКВС, мав псевдо «Вінницький» і спеціалізувався саме на розробках антирадянщиків, зокрема уродженців Західної України. У 1942 р., нібито через загрозу німецьких репресій, він виїхав на Західну Україну. Співробітники КДБ вважали, що він може перебувати за межами СРСР, і розраховували знайти його в одній із країн Заходу для відновлення агентурного зв'язку¹⁶.

Так, 18 березня 1955 р. підготовлено пропозиції співробітників 4-го Управління КДБ УРСР, попередньо погоджені з відповідним запорізьким структурним підрозділом щодо активізації розробки та розшуку українських націоналістів на території

¹⁴ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2359. Арк. 233–236.

¹⁵ О.І.М. ОУНр в Запоріжжі. *Альманах «Гомону України» на рік 1987*. Торонто: Видавнича спілка «Гомін України», 1987. С. 74–81.

¹⁶ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2686. Арк. 3–11.

Запорізької обл. У фокусі уваги знову опинилися члени похідних груп ОУН й організатори націоналістичного підпілля, особливо ж ті, хто уникнув арешту радянськими органами держбезпеки.

Перш за все вкотре співробітники КДБ мали вивчати архівні матеріали, щоби відтворити структуру націоналістичного підпілля на території області під час війни. Потім – знову займатися встановленням родичів і найближчого оточення тих членів ОУН, які перебували за межами області, а можливо й країни. О. Мироненко, який проживав у Запоріжжі, міг бути дуже цінним джерелом інформації для співробітників КДБ, тому розглядалося питання щодо його вербування в якості агента.

У цьому документі вперше також акцентовано увагу на тих членах ОУН, які вже почали повертатися з таборів після закінчення (або зменшення) терміну ув'язнення. Вони теж мали стати об'єктами прискіпливої уваги зі сторони агентури, зокрема й у контексті підтримки зв'язків із колишніми керівниками ОУН на Запоріжжі, котрі уникнули арешту. Для цих потреб дозволяли залучати «архівну» агентуру, що брала участь у розробках оунівців у 1943–1945 рр. Важливо, на мою думку, що основною метою виявлення керівників ОУН або ж тих, хто виїхав закордон, ставав не арешт, а інфільтрація агентури в націоналістичне середовище української діаспори¹⁷.

Одним із перших у цьому контексті згадано Івана Гребенюка, який під час німецької окупації був керівником ОУН у Михайлівському р-ні і входив до складу Запорізького обласного проводу. За наступу радянських військ у 1943 р. він разом із братом Гнатом, членом ОУН у Запоріжжі, виїхали на Захід. Останній у 1949 р. заарештований у Львові. На початку 1950-х років стало відомо, що Іван проживає у штаті Юта, США. З метою знаходження виходів на нього співробітники КДБ брали в розробку найближчих родичів, які проживали у Львові, Дніпропетровську, Новомосковську Дніпропетровської обл. і Ленінграді, оскільки вони нібито отримували листи від І. Гребенюка¹⁸.

У процесі подальшої розробки у травні 1955 р. завербовано Івана Козаченка, який одержав агентурне псевдо «Коваленко». Під час німецької окупації проживав у с. Нове Запоріжжя і працював у місцевій школі вчителем математики. Відповідно, добре знав В. Шалька, який викладав німецьку мову, та його дружину Є. Костюченко. Саме на розробку їхніх зв'язків та рідних і був скерований новий агент¹⁹. До цих розробок також залучили в цей час агентів «300» та «88», які під час німецької окупації були в підпіллі ОУН і, щонайменше, знали особисто М. Сливку («Буревія»), І. Олійника та В. Шалька²⁰. Зауважу, що окрема увага саме до цих оунівців була викликана тим, що, на думку співробітників КДБ, вони могли проживати на Заході й належати до еміграційних антирадянських організацій.

Орієнтовно з другої половини 1955 р. значна увага співробітників КДБ прикута до тих членів ОУН, які перебували у підпіллі під час німецької окупації, були засуджені після повернення радянської влади і вже відбули присуд. Вони, на думку співробітників держбезпеки, разом з іншими звільненими антирадянщиками могли

¹⁷ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2686. Арк. 28–30.

¹⁸ Там само. Арк. 53–54.

¹⁹ Там само. Арк. 49.

²⁰ Там само. Спр. 2883. Арк. 28.

становити потенційну загрозу. Дехто з них мав намір продовжувати попередню діяльність, погрожував компартійним активістам і свідкам по своїй справі тощо. З огляду на це, 27 березня 1956 р. заведено літерну справу № 102 УКДБ по Запорізькій обл., де збиралася й систематизувалася інформація по таким особам, які могли бути потенційно небезпечними²¹. Одним із перших «на око» спецслужб потрапив житель Запоріжжя Пилип Мороз, який під час німецької окупації був членом обласного проводу ОУН та утримувачем конспіративної квартири. До обласного центру він повернувся з Воркутинського табору в лютому 1955 р. і, за даними агентів «Петрова» й «Лесі», продовжив націоналістичну діяльність. Серед іншого, відновлював зв'язки з колишніми ув'язненими оунівцями й упівцями, з якими відбував присуд²².

На початку літа 1956 р. на П. Мороза була заведена справа-формуляр, зокрема й тому, що він намагався зосередити навколо себе групу однодумців, колишніх в'язнів Воркутинського табору. Для цього спеціально запрошував їх у листах переїжджати до Запоріжжя із місць свого проживання. Для розробки П. Мороза на той час завербовано під агентурним псевдо «Алексей» ще одного колишнього в'язня, завдяки чому співробітники КДБ мали детальну інформацію про антирадянську діяльність об'єкта розробки та його друзів під час відбуття присуду²³.

Зрештою, у жовтні 1957 р. справа-формуляр на П. Мороза «трансформувалася» в агентурну справу «Скорпіони», за якою, окрім нього, розробляли ще колишніх в'язнів Воркуттабу Володимира Миська й Івана Шевченка. У розробку введено спеціально завербованого агента «Орлова», який разом з І. Шевченком відбував присуд у Воркуті. Для розробки конкретно Володимира Миська з Розівського р-ну Запорізької обл. переведено до Запоріжжя агента «Водинського» (тракториста Івана Рибак). Загалом розробка по агентурній справі «Скорпіони» мала на меті з'ясувати, чи підтримують об'єкти зв'язки з підпіллям ОУН, і для документації їх ворожої діяльності²⁴.

У Бердянському р-ні в цей час також фіксували появу учасників націоналістичного підпілля періоду німецької окупації, які повернулися після відбуття присуду. На літо 1956 р. «на олівці» співробітників КДБ перебували Костянтин Приходько, Микола Бокий та Антон Телятник. Їх, як й інших прибулих колишніх в'язнів, засуджених за політичними статтями, вивчали через агентів «Южанову», «Ірму», «Інсарова», «Кольцова», «Іванова», «Шишку» й ін.²⁵

У листопаді 1956 р. на оперативний облік взято колишнього керівника ОУН у Пологівському р-ні, члена Запорізького обласного проводу Івана Калину, який тоді проживав у с. Шевченко й працював завідувачем сільської бібліотеки. Звільнився він з ув'язнення у Воркутинському таборі лишень у серпні того ж року. На думку співробітників КДБ, під час слідства в 1944 р. І. Калина надав не всі відомості про свою діяльність та відомих йому керівників націоналістичного підпілля. Відповідно, для одержання цієї інформації на нього завели справу-формуляр²⁶.

²¹ ГДА СБУ. Ф. 11. Спр. 1446. Т. 1. Ч. 2. Арк. 2–3.

²² Там само. Т. 1. Ч. 3. Арк. 3–4.

²³ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2686. Арк. 187–189.

²⁴ Там само. Спр. 2786. Арк. 305–308.

²⁵ ГДА СБУ. Ф. 11. Спр. 1446. Т. 1. Ч. 3. Арк. 20–21.

²⁶ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2686. Арк. 289–290.

Наприкінці грудня 1956 р. затверджено план агентурно-оперативних заходів із розробки І. Калини. Співробітників держбезпеки найперше цікавила поведінка й можлива його діяльність на тоді, а також матеріали про оунівське підпілля на Берестейщині та Волині. У межах Запорізької обл. планували залучити архівного агента «Дмитрієва», резидента «Чуб» та інші можливості й вивчити поведінку, спосіб життя і зв'язки І. Калини серед вчителів та інтелігенції Пологівського р-ну. Серед цих зв'язків необхідно було підібрати гідну кандидатуру для вербування. Також розглядався варіант залучення до агентурної мережі когось із жителів Пологівського р-ну, згаданого у протоколах допитів І. Калини 1944 р., як особи, яку він мав намір залучити до підпілля ОУН. Також повз увагу співробітників КДБ не міг пройти той факт, що І. Калина був особисто знайомий із П. Морозом і присуд вони відбували в одному таборі. Відповідно, ця можлива лінія зв'язків та спільної діяльності вже після повернення до Запорізької обл. також вимагала перевірки²⁷.

Однак на початок червня 1957 р. справа-формуляр на І. Калину втратила будь-який сенс. Співробітникам КДБ тоді вже вдалося з'ясувати, що об'єкт розробки завербований під псевдо «Іванов» до агентурної мережі ще 1950 р., коли перебував у Воркуті. Спеціалізувався на розробках українських націоналістів і мав гарні відгуки про свою роботу від кураторів. Під час зустрічі з оперативником КДБ у 1957 р. погодився на продовження співпраці й надав свідчення про антирадянські погляди декого з жителів Пологівського р-ну. Саме розробка подібних осіб і стала новим завданням агента «Іванова»²⁸.

Поповнення агентурної мережі для розробки оунівців у Гуляйпільському р-ні відбулося за рахунок з'явлення із зізнанням у лютому 1957 р. Івана Шушури. Під час німецької окупації він працював спершу інспектором відділу народної освіти, а потім – секретарем районної управи. Тодішній шеф району Микола Зінченко його залучив до ОУН. Через діяльність у націоналістичному підпіллі І. Шушуру заарештовувала німецька жандармерія – ставав в'язнем концтаборів. Повернувшись до Гуляйполя за репатріацією, жив напівлегально й, отримавши документи загиблого родича, виїхав до Росії. Після з'явлення із зізнанням, завербований до агентурної мережі під псевдо «Полянський» і відправлений на розробку антирадянщиків і тих осіб, яких підозрювали в належності до ОУН під час німецької окупації²⁹.

Найбільш «пізньою» хронологічно на території Запорізької обл. була розробка членів ОУН, які діяли в Мелітополі під час окупації. У грудні 1956 р. співробітники КДБ укотре акцентували увагу на постаті члена похідної групи ОУН І. Молодія, який був одним з організаторів націоналістичного підпілля у Мелітопольській окрузі. На той час об'єкт уваги держбезпеки вже звільнився з табору, оформивши в 1955 р. польське громадянство й виїхавши до Польщі на проживання. За рік після цього Іван Молодій почав листуватися з Северином Любинецьким, з яким відбував присуд. Останній тоді перебував у Красноярському краї Росії.

У листах Іван Молодій цікавився долею Надії Артюхової і намагався через Северина Любинецького встановити з нею зв'язок. Вона ж на той час уже 3 роки як

²⁷ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2786. Арк. 14–16.

²⁸ Там само. Арк. 116–117.

²⁹ Там само. Арк. 37–39.

звільнилася й проживала в Комі АРСР. На думку співробітників КДБ, що опиралася на фактах досить тісних взаємовідносин І. Молодія та Н. Артюхової під час окупації, цей пошук свідчив про намагання використати останню для проведення націоналістичної роботи на території СРСР³⁰.

У січні 1957 р. співробітники УКДБ у Мелітополі відновили зв'язок з агентом «Збишко» (вчителем Миколою Семикінім), завербованим ще у вересні 1941 р. і залишеним на окупованій німцями території зі спеціальним завданням. Однак під час окупації він приєднався до діяльності місцевого підпілля ОУН, за що в 1944 р. засуджений до 10 років таборів. У 1956 р. після відбуття присуду повернувся зі спецпоселення до Мелітополя. Після поновлення зв'язків відправлений на розробку націоналістів, які поверталися після відбуття своїх термінів ув'язнення³¹.

Так, 7 вересня 1957 р. подано пропозиції з активізації розробки українських націоналістів, які проживали на території Мелітопільщини й діяльність яких в ОУН припадала саме на період німецької окупації. Автори цього документа наголошували на тому, що у квітні 1957 р. до Мелітополя повернулася Н. Артюхова і влаштувалася на роботу санітаркою в лікарні. У 1953 р. звільнилася із Речтабу й була направлена у Воркуту на спецпоселення, звідки 1956 р. разом із цивільним чоловіком виїхали до Білгородської обл., а звідти – до Мелітополя. Тут Н. Артюхову відразу взято в агентурну розробку, а зі зрозумілих причин безпосередньо по ній працював агент «Збишко», з яким вони проходили по одній справі в 1943–1944 рр.

Серед завдань агента на першому місці було з'ясування місця проживання колишніх членів ОУН, які вже мали звільнитися з ув'язнення. Цієї інформацією, на думку співробітників держбезпеки, могла володіти Н. Артюхова. Вона ж мала стати тією особою, через яку співробітники КДБ повинні були виявити можливі наміри І. Молодія щодо відновлення діяльності націоналістичного підпілля на Мелітопільщині³². Зауважу, що у спогадах І. Молодія «Пискоровичі, Пискоровичі ... моя любов, моє горе» жодним словом не згадане бажання відновити діяльність підпілля на території Мелітопольського р-ну. Йшлося найперше про відновлення зв'язку з коханою людиною, створенню сім'ї з якою завадили німецькі репресії 1943 р., подальша рерадянська крау й арешти³³.

Зрештою, розробка по лінії І. Молодія не дала результатів³⁴. Інформацію про колишніх членів ОУН по Мелітопольському р-ну збирали й далі. Зокрема, у матеріалах літерної справи № 102 наявний документ, датований жовтнем 1958 р., де надано невеликі біографії членів ОУН, які тоді проживали в районі й перебували на обліку у КДБ. Окремо тут зазначені «учасники Мелітопольського проводу ОУН». Н. Артюхова на той час працювала нянею у дитячому відділенні інфекційної лікарні, розроблялася по справі попередньої оперативної перевірки № 718. Селівестр Борсук та Амвросій Павліченко до Мелітополя повернулися 1956 р. «Опікувався» ними трьома агент

³⁰ ГДА СБУ. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2686. Арк. 307–309.

³¹ Там само. Спр. 2786. Арк. 25–26.

³² Там само. Арк. 181–184.

³³ Молодій І. Пискоровичі, Пискоровичі ... моя любов, моє горе. *Закерзоння. Спомини вояків УПА* / підг. Б. Гук. Варшава: Тирса, 1997. Т. 3. С. 242–243.

³⁴ Детальніше про цю розробку див.: Щур Ю. Розшук організаторів осередків ОУН у Запорізькій області: від покарання до спроб інфільтрації у «закордонне націоналістичне середовище». *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2020. № 1 (53). С. 49–76.

«Збишко». Сам агент М. Семикін працював учителем співів у школі. Незважаючи на позитивні характеристики від співробітників КДБ, перевірявся спецслужбою через агентів «Вознесенську» та «Лебедева». Останній спостерігав і за вчителем Миколою Юрченком, який також був засуджений за діяльність в ОУН і повернувся після табору до Мелітополя. Ще один колишній член ОУН із с. Семенівка Сергій Гармаш тоді заочно навчався у Запорізькому педінституті. За матеріалами КДБ, був агентом із псевдо «Сергеєв», однак підлягав вилученню з агентурної мережі, оскільки категорично відмовлявся співпрацювати з КДБ³⁵.

Відсутність документів, які б розкривали подальший перебіг агентурно-оперативних заходів щодо членів ОУН, котрі діяли на території Запорізької обл. під час німецької окупації, не дає можливості відстежити, чим саме закінчилися розробки вказаних учасників націоналістичного підпілля. Також на сьогодні поки не вдалося простежити подальшої долі об'єктів розробок. Однак при джерелах комбатанського руху в Запоріжжі й області на початку 1990-х років не було осіб, які брали участь у боротьбі за незалежність у 1940-х роках на території регіону.

REFERENCES

Dobrovolskyi, O. (Comp.). (2013). *OUN na Donechchyni: zbirnyk dokumentiv ta materialiv* (Vol. 1). Donetsk: Skhidnoukrainskyi doslidnytskyi tsentr «Spadshchyna» [in Ukrainian].

Dobrovolskyi, O. (Comp.). (2020). *Vid UNR do OUN: ukrainskyi rukh na Donechchyni 1917–1959 rokiv* (Vol. 2). Lviv: Levada [in Ukrainian].

Ivanushchenko, H. (Comp.). (2006). *OUN–UPA na Sumshchyni* (Vol. 1). Kyiv: Ukrainska vydavnycha spilka im. Yuriiia Lypy [in Ukrainian].

Ivanushchenko, H. (Comp.). (2009). *OUN–UPA na Sumshchyni* (Vol. 2). Kyiv: Ukrainska vydavnycha spilka im. Yuriiia Lypy [in Ukrainian].

Kudelia, D. (2010). Dnipropetrovtsi v Ukrainskii Povstanskii Armii. In P. Khobot (Comp.), *Diiialnist Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv na Skhodi Ukrainy* (pp. 37–49). Dnipro: Skhidnoukrainskyi doslidnytskyi tsentr «Spadshchyna» [in Ukrainian].

Molodii, I. (1997). Pyskorovychi, Pyskorovychi... moia liubov, moie hore. In B. Huk (Ed.), *Zakerzonnia. Spomyny voiakiv UPA* (Vol. 3, pp. 242–243). Warsaw: Tyrsa [in Ukrainian].

O.I.M. (1987). OUNr v Zaporizhzhii. *Almanakh «Homonu Ukrainy» na rik 1987*, 74–81 [in Ukrainian].

Shchur, Yu. (2018). *OUN na terytorii Zaporizkoi oblasti. 1940–1945. Dokumenty i materialy. Litopys UPA. Seriiia «Biblioteka»* (Vol. 14). Toronto; Lviv: Vydavnytstvo «Litopys UPA» [in Ukrainian].

Shchur, Yu. (2020). Rozshuk orhanizatoriv osередkiv OUN u Zaporizkii oblasti: vid pokarannia do sprob infiltratsii u «zakordonne natsionalistychne seredovyshe». *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 1 (53), 49–76 [in Ukrainian].

Shchur, Yu. (Comp.). (2019). Borotba radianskykh orhaniv derzhavnoi bezpeky z ukrainskym natsionalistychnym rukhom na Zaporizhzhii (druha polovyna 1945–1949

³⁵ ГДА СБУ. Ф. 11. Спр. 1446. Т. 4. Ч. 2. Арк. 104–105 зб.

roky): zbirnyk dokumentiv. *Litopys UPA. Seriia «Biblioteka»* (Vol. 15). Toronto; Lviv: Vydavnytstvo «Litopys UPA» [in Ukrainian].

Shliakhtych, R. (2018). Borotba radianskykh spetssluzhb z ukrainskym vyzvolnym rukhom u Dnipropetrovskii oblasti protiahom 1939 – seredyna 1950-kh rokov. In *Trahichne mynule: dokumenty svidchat: zbirnyk dokumentiv: u 5-ty t.* (Vol. 2, pp. 25–41). Dnipro: Vyd-vo «Monolyt» [in Ukrainian].

Zhyliuk, V. (2008). *Diialnist OUN ta UPA na Zhytomyrshchyni u 1941–1955 rr.: monohrafiia*. Rivne: Volynski oberehy [in Ukrainian].

Yurii SHCHUR

PhD

*Senior Lecturer at the Department of Contemporary History of Ukraine
Zaporizhzhia National University (Zaporizhzhia, Ukraine)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7480-4245>

email: shchur@znu.edu.ua

SPECIAL MEASURES OF KGB AGAINST THE OUN MEMBERS IN ZAPORIZHZHIA DURING 1950–1958

In this paper, the author reveals special measures the Soviet state security bodies used within the time frame of 1950–1958 for detecting the Organisation of Ukrainian Nationalist members who used to act in Zaporizhzhia oblast during the German occupation period. The research shows analysis of separate recorded cases and agential projects whose objects were the OUN members or ones suspected in underground movements. In this paper, the author stated that the OUN members who operated in the oblast during 1941–1944 avoiding Soviet repressions were a matter of interest for the KGB as potential agents or incorporated towards Ukrainian nationalist environment concerning emigration to the Western countries. It is necessary to highlight that Soviet state security bodies did not clearly understand the nature of the affiliation to the Andrii Melnyk and Stepan Bandera's organizations while training members for the Ukrainian underground movement. Those circumstances inserted confusion in the secret measures development and realization processes, which, therefore, were reactions to the directions of the supreme authorities. The paper establishes that the OUN marching groups members, who were organizers of the Zaporizhzhia nationalist underground movement in the German occupation period, were operated apart from local OUN members even though their activity used to have similar values and objectives. In the second half of the 1950s, the state security service officials paid individual attention to those OUN members who had returned to Zaporizhzhia oblast after serving a sentence or abridgment of sentence time. Some members' activity and non-hidden anti-Soviet viewpoint gave reasons to the KGB authorities to consider them potential organizers of a new network of Ukrainian Nationalists. Therefore, despite 15-year farness from the primary law procedures under the OUN members in Zaporizhzhia, the latter was a matter of operative concern to secret service authorities for years to come.

Keywords: agential case, Berdiansk, KGB, MDB, Melitopol, OUN, recorded case, Zaporizhzhia, Zaporizhzhia oblast.